

Л. В. Шипко
канд. іст. наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

СТАНОВЛЕННЯ М. М. БЕРЕЖКОВА ЯК ОСОБИСТОСТІ ТА НАУКОВЦЯ (1850–1878 роки)

Розглядаються основні віхи життєвого шляху та наукової діяльності М.М. Бережкова (1850–1932) – професора російської історії Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька. Дослідження присвячене становленню М.М. Бережкова як особистості та науковця, формуванню його наукових інтересів у сфері середньовічної історії Росії упродовж першого періоду його життя та діяльності (1850–1878).

Ключові слова: М.М. Бережков, особистість, науковець, середньовічна історія Росії.

Відродження державної незалежності на теренах сучасної України і, зокрема, розвиток нових можливостей у культурно-науковій сфері започаткували важливий на сьогодні процес повернення суспільству та науці імен непересічних учених-істориків. До їх числа належить й ім'я Михайла Миколайовича Бережкова (1850–1932) – професора російської історії Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька (1982–1904) та завідувача секції української та російської історії Науково-дослідної кафедри реформованого Ніжинського інституту народної освіти (1919–1926).

У житті та науковій діяльності Михайла Бережкова можна виділити три періоди: перший період – 1850–1878 рр. – визначається як важливий етап становлення особистості Михайла Миколайовича та його інтересів як майбутнього історика. Під час навчання на історико-філологічному факультеті Імператорського Санкт-Петербурзького університету під керівництвом професора К. Бестужева-Рюміна у нього формуються не тільки наукові зацікавлення, а й власний викладацький стиль, методика проведення лекцій і практичних занять як

першооснова майбутньої практики в якості науковця та педагога. Другий етап, 1879–1916 рр., або ж дореволюційний період творчої діяльності Михайла Бережкова, слід характеризувати як час його активної педагогічної роботи та професійного становлення. За цей період ученим було представлено понад 30 праць, що вирізняються широким спектром досліджуваної ним проблематики і, зокрема, складають цикл наукових робіт з історії середньовічного Криму, історіографічні і методологічні праці, а також джерелознавчі, архівознавчі та археографічні студії. Третій етап, – 1917–1932 рр., коли Михайло Бережков, у зв'язку з погіршенням матеріального становища, що було викликано революційними змінами в країні, вимушений повернутися до наукової та викладацької роботи в 1919–1926 рр. у реформований Ніжинський інститут народної освіти. Науковий доробок вченого за цей період складає близько 10-ти робіт, присвячених вивченню регіональної історії України, головним чином, Чернігівському краю та Ніжину, що одночасно можна класифікувати як його професійну перекваліфікацію.

Відсутність всебічного вивчення в українській та російській історіографії важливого у житті М. Бережкова періоду, коли вчений обрав свою долю у виборі професії, зумовлює актуальність даного дослідження.

Михайло Бережков народився 30 жовтня 1850 р. у селі Мостці Володимирської губернії в незаможній, але багатій сімейними традиціями родині православного священика Миколи Петровича та Євламπίї Кузьмівни Бережкових¹. Атмосфера духовності, освіченості та взаємної поваги, яка плекалася в сімействі Бережкових, відчутно вплинула на формування Михайла Миколайовича як повноцінної особистості та гідного представника свого роду. Його батьки, діди і прадіди були корінними володимирцями духовного звання з Юріївського та Суздальського округів Володимирської єпархії, переважно з селищ Біляніцино та Бережки². Усвідомлення приналежності до давнього, хоча й незначного роду володимирського духовенства надихало Михайла Бережкова протягом усього його життя й невідступно спрямовувало на шлях внутрішнього самовдосконалення та відданості духовній і освітянській справі.

Грунтовним засвоєнням знань загальноосвітнього напрямку та формуванням інтересу до історії Михайло Бережков завдячує своїм батькам, для яких турбота про виховання власних дітей посідала важливе місце в житті.

Першим та найкращим учителем Михайла був його батько Микола Петрович – уважний, суворий та люблячий викладач. Він навчив свого первістка змалку читати, писати, початкам арифметики, латинській, російській, слов'янській та грецькій граматиці, значну увагу приділяв церковному співу³, талант до якого у Михайла Бережкова значною мірою виявився під час навчання в духовному училищі. Великою заслугою батька було знайомство сина з Біблією, що мало наслідком не тільки виховання глибоких релігійних почуттів у хлопчика, а й позначилося на підготовці в майбутньому до історико-філологічного навчання у вищій школі⁴. За відсутності достатніх коштів у родині Бережкових на придбання рекомендованих книг Богословського та Богданова для вивчення священної історії в роки навчання Михайла у Володимирському духовному училищі, в пригоді стала подарована йому змалечку батьком слов'янська Біблія. Історичні книги останньої (Ісуса Навіна, Судей, Руфі та ін.) були широко використані Михайлом як під час домашнього, так і шкільного навчання та суттєво вплинули на його пізнавальні здібності в галузі історії⁵.

Як людина духовного складу за своїм внутрішнім покликанням та прихильник просвіти, Микола Петрович відавав належне знайомству сина з літературою не тільки релігійного, але й світського змісту, що однозначно сприятливо позначилося на розширенні світогляду хлопчика. Бібліотека сусіднього села Кіжани та домашні зібрання книг заможних мирян мостецького приходу Апряніних та Єрмолових завжди були у розпорядженні батька Михайла Бережкова⁶. Уподобання на наукові праці Д. Бантиша-Каменського, М. Карамзіна, а також художню літературу, багату історичними сюжетами, як-от твори О. Пушкіна, романи І. Лажечнікова та інших авторів, були розповсюджені серед усіх членів родини⁷. З огляду на умови життя сімейства Бережкових та відсутність змоги організувати збирання книжок для власної бібліотеки, ця літературна база виявилася на той час достатньою у процесі формування в неповнолітнього Михайла цілеспрямованого та постійного інтересу до російської історії, що в подальшому переріс у професійну площину.

Важливий внесок у формування внутрішнього світу Михайла належав матері – Євламії Кузьмівні. Розумна, спокійна і привітна, вона цілком присвятила себе вихованню дітей. Матері як справжній майстрині російської словесності Михайло був зобов'язаний любов'ю до рідної мови⁸.

Ретельна домашня підготовка, яку провадив батько Михайла, здійснювалася з метою вступу сина до Володимирського духовного училища. На запрошення Миколи Петровича з Михайлом займалися володимирські семінаристи Олексій Полшков, Омелян Піріфочов та інші учні семінарії у вільний вакаційний період⁹.

Прагнення до знань і чудова пам'ять Михайла Бережкова та безпосередній контроль батька за домашнім навчанням сина "підготували десятирічного хлопчика, – як згадував про себе з часом ніжинський професор, – не тільки до нижчого, а й до середнього відділення Володимирського училища"¹⁰. Вступ до цього навчального закладу був пов'язаний як сімейною традицією, якої дотримувалися усі представники роду Бережкових по чоловічій лінії, так і з тим, що училище та семінарія вважалися в ті часи кращою середньою школою у Володимирській єпархії для отримання духовної освіти.

У серпні 1860 р. Михайло Бережков був прийнятий до Володимирського повітового духовного училища. Схвальна оцінка здібностей сина, представлена батьком Михайла Бережкова ректору цього навчального закладу, Федору Михайловичу Надеждіну, сприяла зарахуванню хлопчика без письмових іспитів¹¹.

З часом Михайло Миколайович на сторінках власного мемуарного нарису відтворив спогади про атмосферу покарань, доносів, хабарництва, відвертої байдужості з боку деяких викладачів до належного виховання та розвитку внутрішнього світу підростаючого покоління¹², що панувала в стінах Володимирського духовного училища. Подібні записи вже дорослої людини і професора не тільки засвідчили внутрішнє небажання його в минулому як підлітка миритися з невіглаством та матеріальними перепонами на шляху отримання належної освіти, але й спонукали зробити важливі кроки на шляху формування в майбутньому ціннісних основ власної науково-педагогічної практики.

Протягом перших двох років навчання у нижчому відділенні духовного училища Михайло Бережков поглиблено займався самоосвітою, адже більшість предметів, що викладалися, він засвоїв ще в домашніх умовах. Предмети, що не увійшли до кола домашніх занять або розглядалися поверхово, без надмірних зусиль опрацьовувалися ним у навчальному закладі. Так, без будь-яких перешкод і без надмірного виснаження розумових сил були усунені прогалини з географії, арифметики, зі священної історії, слов'ян-

ського читання¹³. На жаль, відсутність по-справжньому розумного керівника в училищі, як згадував М. Бережков, не дала змоги спрямувати в потрібне річище його здібності¹⁴.

Зацікавленим у подальшій долі Михайла та розвитку його інтелектуальних можливостей залишався на той час лише один викладач – Микола Петрович, батько хлопчика. Під час “ділових” вакацій (так Михайло Бережков називав відпочинок удома після завершення чергового року навчання в училищі, а з часом – в семінарії) він провадив процес переекзаменування знань сина з деяких предметів, наприклад, з читання та перекладу текстів латинською, грецькою чи слов’янською мовами¹⁵. Постійний нагляд батька за розвитком пізнавальних здібностей хлопчика у кожну з його поїздок додому та безпосередньо батьківська віра в те, що син обов’язково стане професором¹⁶, підтримали рішення юнака отримати вищу освіту і присвятити своє життя науці.

Реалізація поставленої мети та особистий інтерес до навчання, яке тривало протягом шести років в училищі та чотирьох – у семінарії, обумовили зростання успішності Михайла Бережкова з усіх предметів, а особливо з тих, викладачі яких вирізнялися педагогічним тактом та талантом. Так, зацікавленість М. Бережкова до предмета священної історії, що викладався І. Кмочарьовим для учнів молодших класів училища, була продиктована вмінням учителя донести до учнівської аудиторії живий та цікавий матеріал. Наслідкування ораторського таланту викладача виявилось у підлітка в послідовному тренуванні, в міру духовного розвитку, висловлювати думку “своїми словами”¹⁷.

Здобуті на заняттях І. Кмочарьова навички вільного спілкування та обміну думками з класом були використані М. Бережковим та його колегами по навчанню у процесі поступового подолання таких недоліків тодішньої освіти, як заучування уроків та байдужість у середовищі учнівського і викладацького складу до розвитку розумового мислення у засвоєнні предмета. Показовим прикладом в даному випадку М. Бережков відмічає добровільне бажання деяких учнів до урізноманітнення вивчення російської історії в училищі шляхом запровадження процесу самостійного опрацювання наявних у розпорядженні школярів російських літописів і наукових праць з вітчизняної історії¹⁸.

За таких умов поглиблене засвоєння історичного матеріалу в стінах Володимирського духовного навчального закладу в подаль-

шому визначило долю М. Бережкова у виборі професії, історико-філологічний напрям якої деякою мірою окреслився завдяки і його обізнаності у філологічних науках. Так, досконалим володінням латинської мови він був зобов'язаний викладачу О. Ушакову¹⁹; засвоєнням головних правил слов'янської граматики – П. Архангельському²⁰; знанням грецької мови – І. Вишневецькому²¹.

За відсутності викладання в учбовому закладі предметів для виховання естетичних смаків у молоді, а саме музики, малювання та танців²², М. Бережков віддає перевагу доступнішим для більшості учнів захопленням, таким як церковний хоровий спів²³, самостійні пізнавальні екскурсії містом та читання книг.

Знайомство під час прогулянок зі старовинним містом Володимиром, кожна історична пам'ятка якого розповідала про славетні віхи давньої російської історії, з інтересом сприймалося юнаком. Неповнолітньому Михайлу було приємно усвідомлювати, що місто Володимир – це колиска величі Росії, це його батьківщина, на якій він “навчився цікавитись російською історією і розуміти деякі сторони російського життя, сучасного і минулого, тобто розуміти не з книг, а з самого життя. Безпосереднім живим почуттям, спостереженням та здогадом стосовно того, що було і що повинно бути, й чого не сказано в літописах і взагалі в джерелах писемних”²⁴. Безумовно, такі особисті спостереження хлопчика справляли певний вплив на процес формування його історичних поглядів під час шкільного навчання. Вирішальна ж роль в отриманні М. Бережковим знань з російської історії різних періодів належала опрацюванню писемних джерел і наукових праць, якими була багата бібліотека училища.

Сформовані за рахунок учнівських грошових внесків та на основі особистих смаків інспектора Володимирського духовного училища І. Соколова, без використання цензурних списків рекомендованої чи забороненої літератури фонди бібліотеки були відкриті як для Михайла Бережкова, так і для більшості учнів, які прагнули отримати знання. Ціннісний вплив такої літератури на виховання добрих і шляхетних почуттів у душах підростаючого покоління та формування його світоглядних орієнтирів пізніше був відзначений у спогадах Михайла Миколайовича як позитивний крок у розвитку шкільної освіти даного навчального закладу²⁵.

Роки семінарського навчання для М. Бережкова виявилися найбільш плідними у формуванні його особистого характеру, само-

стійності та серйозності думок, відповідальності. Немалу роль у цьому процесі відігравали запроваджені ним в колі друзів-семінаристів IV філософського класу М. Знаменським, Л. Доброхотовим та І. Смірновим обговорення-диспути про світ і про Бога, про душу й тіло, про матеріалізм, про комунізм та про інші важливі предмети соціального та наукового напрямку²⁶.

По закінченні в 1866 р. Володимирського духовного училища та влітку 1870 р. – курсу наук у тамтешній семінарії Михайло Бережков отримав чудову освіту. Як засвідчують атестації, особливі успіхи він мав з гуманітарних предметів (російська та священна історія, російська та слов'янська граматики, латинська та грецька мови)²⁷. Після проходження під керівництвом отця О. Альбіцького річного курсу стажування вчителем земської зразкової школи в селі Іваново (нині – м. Іваново-Вознесенськ) Володимирської губернії Михайло влітку 1871 р. від'їжджає до Санкт-Петербурга з метою продовжити навчання у вищій школі²⁸. Перші кроки на шляху до омріяного фаху Михайло Бережков здійснює влітку 1871 р. Спроба вступу до Імператорського Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту, на жаль, не увінчалася для нього успіхом. Причиною відмови стала незадовільна оцінка директором Інституту стану здоров'я претендента, оскільки наслідки перенесеного Михайлом Бережковим червоного тифу в с. Іванові під час практики весною 1871 р. давалися ще взнаки²⁹. На щастя, труднощів із його зарахуванням до Санкт-Петербурзького університету на історико-філологічний факультет не виникло. Після перевірконого екзамену, згадував Михайло Бережков, він здобув почесне звання студента Петербурзького університету і поринув в “інший світ, де панує розвиток науки, особистості та допитливості, здійснюються перші кроки науково-дослідної діяльності, тлумачиться поняття історичної науки та методика її опанування”³⁰.

Під керівництвом досвідчених викладачів історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету Михайло Бережков за період студентського навчання із захопленням прослухав курс вступу у слов'янську філологію та повний курс з предмета філології проф. І. Срезневського; лекційні читання зразків слов'янських наріч та лекції з історії слов'ян проф. В. Ламанського; спецкурс з народної словесності проф. О. Міллера; курс історії стародавнього Риму та Греції, читаний Ф. Соколовим. Продовжуючи вдосконалювати свої знання з грецької мови, М. Бережков особливо корис-

ним для себе називав у спогадах лекції проф. К. Люгебіля і його вправи з грецької етимології, а також вивчення рапсодій з “Іліади” та “Одіссеї” Гомера; крім цього, на заняттях з історії грецької літератури проф. Г. Дестуніса практикував тлумачення творів Геродота, Платона, Софокла, Плутарха³¹. Щодо російської історії як загального для студентів історико-філологічного факультету навчального курсу, а також дотичних до предмета вивчення спецкурсів з дослідження питання походження історичних пам’яток та з російської історіографії, то поглибленим науковим інтересом до них Михайло Бережков завдячував проф. К. Бестужеву-Рюміну³².

Моральна та гуманна думка лекцій з російської історії К. Бестужева-Рюміна, вірне сприйняття аудиторією їхнього загального змісту, а саме повага до минулого, до заслуг попередніх поколінь, любов і шана до православної старовини російської, до сумнівних усіх діячів життя і науки³³, позначилися на обранні Михайлом Бережковим історії Росії у третій рік навчання фаховим предметом вивчення. У свою чергу, згадував Михайло Миколайович, з боку професора К. Бестужева-Рюміна для студентів було організовано підтримку досвідченими порадами та необхідними вказівками стосовно того, як слід братися за науку, як читати та вивчати історію за першоджерелами та посібниками³⁴.

Значний вплив на формування наукових інтересів Михайла Бережкова в галузі історичної науки справив лекційний курс К. Бестужева-Рюміна з російської історіографії XVIII–XIX ст., читаний в 1874–1875 рр. студентам IV курсу. Зокрема, ряд блискучих характеристик життєвого шляху, наукової та літературної діяльності російських істориків (особливо В. Татіщева, І. Болтіна, М. Карамзіна, С. Соловйова та ін.), представлених професором, “допомогли, – за оцінкою М. Бережкова, – вірно прослідкувати поступовий розвиток російської історичної науки та історичної думки”; також курс виявився корисним у засвоєнні студентами правил критики та методу наукового дослідження³⁵.

У зв’язку з розширенням наукового знання завдяки поглибленому засвоєнню факультативного курсу навчання в університеті та з огляду на безпосередній вплив К. Бестужева-Рюміна відбувається формування історичного світогляду Михайла Бережкова і становлення його як історика³⁶. Дотримання К. Бестужевим-Рюмінім фактографічного принципу у теоретичних побудовах та досягненні філософських висновків³⁷ відобразилося, зокрема, у підтримці студентом

Михайлом Бережковим ідеї про постійно діючий у всіх світових явищах закон. Так, при дослідженні взаємодії законів та їхнього впливу на суспільство молодий дослідник головним завданням науки відзначав виявлення та ретельну критичну перевірку фактів. Нехтування ж будь-яким фактом було визнано ним неприпустимим у науці³⁸. Окрім засвоєння теоретико-методологічних настанов проф. К. Бестужева-Рюміна, Михайло Бережков під його керівництвом провадив науково-дослідну роботу над кандидатською дисертацією.

Обрана тема дослідження “О смоленских торговых договорах, со стороны языка и содержания” показово підкреслила формування наукових уподобань Михайла Бережкова³⁹. Порівняно з поданими на конкурс по історико-філологічному факультету аналогічними за тематикою кандидатськими дослідженнями студентів II курсу О. Гласова, а також IV курсу Д. Єфимова та М. Баженова⁴⁰, Михайло Бережков, згідно з фаховою оцінкою професорського складу факультету, досяг більш вагомих результатів у процесі історико-філологічного опрацювання джерельного матеріалу. Застосовані кандидатом науково-критичні прийоми при вивченні та з'ясуванні особливостей змісту та мови смоленських грамот XII–XIV ст., ініціатива, старанність та уважність, виявлена під час дослідницького процесу, були визнані важливими складовими елементами його наукової праці⁴¹. Підготовка та успішний захист кандидатської дисертації увінчалися для М. Бережкова прийняттям Радою Санкт-Петербурзького університету рішення від 3 лютого 1875 р. про нагородження його золотою медаллю⁴². З часом учений згадував, що через матеріальну скруту вимушений був продати нагороду, про що усе своє життя потім жалкував⁴³.

Важливим у процесі професійного становлення Михайла Бережкова стало продовження навчання при Петербурзькому університеті⁴⁴. Разом з колегами М. Гротом, Р. Брандтом, В. Казанським та О. Кругловим М. Бережков був залишений для підготовки до іспиту на ступінь магістра терміном від 1 червня 1875 р. до 1 вересня 1878 р⁴⁵. Якщо протягом 1871–1875 рр. навчання у Санкт-Петербурзькому університеті Михайло Бережков як студент удостоювався стипендії історико-філологічного факультету в 100 крб. та Імператорської стипендії в 300 крб.⁴⁶, то рішення Ради університету про позбавлення фінансового забезпечення М. Бережкова у перший рік підготовки до ступеня магістра позначилося на його планах роботи

над дисертацією⁴⁷. Для покращення матеріального становищі молодий науковець береться за приватне домашнє навчання дітей у родині Шміта і Арцимовича та викладання в прогімназії на Пісках⁴⁸.

У справі про надання керівництвом університету магістерської стипендії Михайлу Бережкову в розмірі 600 крб. на рік велику турботу виявив його науковий керівник К. Бестужев-Рюмін⁴⁹. Завдяки зусиллям Костянтина Миколайовича його учень став стипендіатом університету на увесь наступний період навчання в магістратурі з 1 березня 1876 р. по 1 вересня 1878 р.⁵⁰ Отож, в особі К. Бестужева-Рюміна М. Бережков отримав не тільки наукового наставника, але ще й дружньо налаштовану та чуйну до нього людину⁵¹. Так, за його сприяння М. Бережков отримав також змогу налагодити знайомства з тогочасними передовими представниками російської науки та літератури⁵².

У своїх автобіографічних записках Михайло Бережков, зокрема, згадував про відвідувані ним вечірні зібрання на квартирі К. Бестужева-Рюміна. Організовані по вівторках за ініціативи Костянтина Миколайовича в його помешканні, такі зустрічі мали на меті проведення товариських дискусій з різних політичних, історичних, літературних та філософських тем у колі друзів. У неформальній обстановці Михайло Бережков мав нагоду особисто спілкуватися та налагоджувати професійні зв'язки з проф. П. Мельниковим, учителем К. Бестужева-Рюміна, з проф. Олександрівського лицю Є. Беловим, з дерптським проф. О. Котляревським, з професорами В. Модестовим, Д. Самоквасовим та В. Сергєєвичем, зі знаменитим візантологом В. Васильєвським, професорами історико-філологічного факультету І. Срезневським, В. Ламанським, Г. Дестунісом, І. Мінаєвим, Л. Майковим та його братом поетом А. Майковим, з журналістом та редактором "Древней и Новой России" С. Шубинським, редактором-видавцем "Русской старины" М. Семєвським та іншими представниками наукових кіл, письменниками, публіцистами⁵³.

Костянтин Миколайович надавав дієву допомогу Михайлу Бережкову у підготовці магістерської дисертації "О торговле Руси с Ганзой до конца XV века", надаючи йому літературу до теми дослідження з власної домашньої книгозбірні, стежачи за дотриманням плану роботи, вимагаючи від нього доказовості у викладенні матеріалу та висновках, скеровуючи молодого науковця до проведення ретельного дослідження архівних матеріалів та бібліотечних фондів Петербурзького університету, Академії наук та Публічної бібліотеки⁵⁴.

Грунтовно опрацьовані історичні документи середньовічною німецькою мовою і латиною та іноземна наукова література з теми дослідження стали підтвердженням вірно обраного Михайлом Бережковим наукового шляху в історико-філологічному напрямку⁵⁵.

Робота М. Бережкова над дисертацією поєднувалась з його активною участю в науковому та культурному житті Петербурга. Так, за підтримки проф. Л. Майкова в 1877 р.⁵⁶ виходять друком перші праці Михайла Миколайовича, безпосередньо пов'язані з магістерською роботою: перша стаття “О торговле россиян с Ригой в XIII–XIV вв.” та перший критичний відгук на дисертацію Ф. Фортинського “Приморские вендские города и их влияние на образование Ганзейского союза до 1370 года”⁵⁷; молодий вчений бере участь у відкритих диспутах та засіданнях при Академії наук і Петербурзькому університеті⁵⁸.

Здобутки мистецтва та літератури теж не оминають діяльної натури М. Бережкова. Відвідування театрів, музеїв, екскурсії містом та знайомство з літературними новаціями безумовно сприяли його різнобічному розвитку⁵⁹.

Відзначаючи наукові та культурні уподобання М. Бережкова в роки університетського навчання, можна визначити і його політичні інтереси. Захоплення історією Російської імперії, відверта приязнь до правління Олександра II⁶⁰, виявлена у спогадах Михайла Бережкова 1870-х років, дозволяє робити припущення щодо формування його монархічних уподобань. Офіційних заяв ученого стосовно цього та будь-якої його участі в політичних партіях чи угрупованнях того часу немає.

Заперечується й сама думка про це тими міркуваннями, що поставлене ним завдання досягти відчутних результатів у науці та зміни в особистому житті (смерть батька в 1876 р., переобрання на себе ролі старшого в родині та турбота про майбутнє братів і сестер)⁶¹ впливало на його життєву позицію у відмежуванні від політики⁶².

Публічний захист магістерської дисертації Михайла Бережкова “О торговле Руси с Ганзой до конца XV века” відбувся 4 лютого 1879 р.⁶³ У цілому схвальні відгуки опонентів, а саме професорів Санкт-Петербурзького університету К. Бестужева-Рюміна, Є. Замисловського та В. Сергеевича, засвідчили підтримку результатів дослідження М. Бережкова щодо розвитку торгівлі Новгороду та Західної Русі з Ганзейським союзом до 1494 р. з огляду на залучення молодим науковцем до роботи важливих свідчень середньовічних

західноєвропейських джерел та російських літописних пам'яток⁶⁴. Отримання ж 5 лютого 1879 р. звання магістра російської історії, а також призначення Комітетом правління Імператорської Російської Академії наук Уварівської премії у розмірі 500 крб. за магістерську роботу⁶⁵ започаткували, за висловлюванням самого М. Бережкова, новий етап у його науковому житті⁶⁶.

Змістовні ж зауваження у рецензійному відгуку на працю М. Бережкова "О торговле Руси с Ганзой до конца XV века" варшавського професора О. Нікітського стосовно несистематизованого викладу матеріалу в дослідженні та неповне висвітлених важливих аспектів новгородсько-ганзейської торгівлі⁶⁷ були взяті до уваги молодим ученим, оскільки врахування наукової думки та досвіду фахівців, на його переконання, сприятливо впливало на досягнення в майбутньому позитивних результатів у постановці, розробці та вирішенні актуальних в історичній науці проблем⁶⁸.

Очевидний успіх магістерської роботи М. Бережкова з історії середньовічної торгівлі Великого Новгороду та Ганзейського союзу був з часом підкріплений рядом інших відгуків, зокрема професора Університету св. Володимира В. Іконникова⁶⁹ та петербурзьких учених М. Кояловича та В. Сторожева⁷⁰.

Одночасно слід відзначити, що різні відзиви на працю Михайла Миколайовича пояснюються як її новаторським характером, так і тим, що для всебічного обґрунтування наукових тез у праці бракувало матеріалу, тому деякі твердження автора видавалися непереконаливими. Зокрема, висловлені М. Бережковим міркування стосовно переслідуваних московським государем Іваном III Васильовичем конкретних цілей у відносинах з Ганзою, які зводились до підтримки цих зв'язків за умови невтручання Ордену і Швеції⁷¹, на жаль, не були обґрунтовані у роботі документально, що визнавав і сам дослідник⁷². Тільки з часом ідеї вченого знайшли підтвердження в дослідженнях вже радянських істориків М. Усачова⁷³, Є. Муравської⁷⁴, Н. Казакової⁷⁵ у зв'язку із проведенням ними вичерпного опрацювання нововиявлених джерел.

Отже, за час навчання як у Володимирському духовному училищі та семінарії, так і на історико-філологічному факультеті Імператорського Санкт-Петербурзького університету Михайло Бережков зарекомендував себе здібним студентом, який демонстрував досить високий рівень успішності; брав активну участь у науково-культурному житті Петербурга; заявив про себе як про талановитого моло-

дого ученого, отримавши ступінь магістра з російської історії. Керований настановами професора К. Бестужева-Рюміна, М. Березков переживає формування не тільки наукових зацікавлень, але й власного викладацького стилю, методики проведення лекцій і практичних занять як першооснови майбутньої практики в якості науковця та педагога. Базові основи історичних поглядів К. Бестужева-Рюміна, які полягали в послідовному проведенні і поширенні принципу всебічного вивчення явищ минулого, опорою якому слугують попередня критика і ретельний аналіз фактів, були також підтримані Михайлом Березковим. Прагнення Михайла Миколайовича не зупинятися на досягнутому та отримати ступінь доктора історичних наук, підсилюване наполегливими порадами його наставника К. Бестужева-Рюміна, позначилось на подальшому професійному становленні молодого дослідника та оформленні його наукових пріоритетів.

¹ Ін-т рукопису Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського, ф. XXIII, № 2, арк. 8.– (Далі – ІР НБУВ)

² Там само, арк. 72.

³ Там само, арк. 11, 20.

⁴ Там само, арк. 41зв.

⁵ Там само, арк. 46зв.

⁶ Там само, арк. 104.

⁷ Там само, арк. 104.

⁸ Там само, арк. 216.

⁹ Там само, № 3, арк. 20.

¹⁰ Там само, № 2, арк. 40.

¹¹ Там само, арк. 39.

¹² Там само, арк. 46, 48.

¹³ Там само, арк. 41, 42, 203.

¹⁴ Там само, арк. 41.

¹⁵ Там само, № 3, арк. 11.

¹⁶ Там само, арк. 11, 14.

¹⁷ Там само, арк. 44.

¹⁸ Там само, арк. 46, 52.

¹⁹ Там само, № 2, арк. 45.

²⁰ Там само, арк. 47.

²¹ Там само, арк. 46.

²² Там само, арк. 199.

²³ Там само, арк. 49–50зв.

²⁴ Там само, арк. 73зв.–74.

²⁵ Там само, арк. 48зв.

²⁶ Там само, № 456, арк. 4.

²⁷ Там само, № 512, арк. 1.

²⁸ Там само, № 2, арк. 9.

²⁹ Там само, № 456, арк. 3зв.

³⁰ Там само, № 2, арк. 205.

³¹ Предметы преподавания в продолжение 1871–1872 учебного года. В Историко-филологическом факультете // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за вторую половину 1870–1871 академического года. С приложениями. – СПб., 1872. – № 4. – С. 137–139; Предметы преподавания в продолжение 1872–1873 учебного года. В Историко-филологическом факультете // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за вторую половину 1871–1872 академического года. С приложениями. – СПб., 1872. – № 6. – С. 113–115; ИР НБУВ, Ф. XXIII, № 453, арк. 156.

³² Предметы преподавания в продолжение 1873–1874 учебного года. В Историко-филологическом факультете // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за первую половину 1873–1874 академического года. С приложениями. – СПб., 1874. – № 9. – С. 111–113; Предметы преподавания в продолжение 1874–1875 академического года. В Историко-филологическом факультете // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за первую половину 1874–1875 академического года. С приложениями. – СПб., 1875. – № 11. – С. 65–67.

³³ ИР НБУВ, ф. XXIII, № 788, арк. 141.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 464, арк. 101зв.

³⁵ ИР НБУВ, ф. XXIII, № 788, арк. 143–145.

³⁶ *Коваленко О.Б., Ткаченко В.В.* Бережков Михайло Миколайович // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991. – С. 334.

³⁷ *Киреева Р.А.* К.Н. Бестужев-Рюмин и историческая наука второй половины XIX в. – М., 1990. – С. 108.

³⁸ ИР НБУВ, ф. XXIII, № 170, арк. 110зв.–112.

³⁹ Там само, № 788, арк. 148.

⁴⁰ Записка о наградах г.г. слушателей С.-Петербургского Университета медалями в 1875 году и о вновь предложенных задачах для соискания наград медалями в 1876 году // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за первую половину 1874–1875 академического года. С приложениями. – СПб., 1875. – № 11. – С. 100.

⁴¹ Там же. – С. 102–104.

⁴² Журнал заседания Совета С.-Петербургского университета. 3 февраля 1875 года // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за вторую половину 1874–1875 академического года. С приложениями. – СПб., 1876. – № 12. – С. 16; ИР НБУВ, ф. XXIII, № 513, арк. 1.

⁴³ ИР НБУВ, ф. XXIII, № 2, арк. 132.

⁴⁴ Журнал заседания Совета С.-Петербургского университета. 31 мая 1875 года // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за вторую половину 1874–1875 академического года. С приложениями. – СПб., 1876. – № 12. – С. 55.

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 70, спр. 101, арк. 7зв.

⁴⁶ Журнал заседания Совета С.-Петербургского университета. 20 сентября 1871 года // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за первую половину 1871–1872 академического года. С приложениями. – СПб., 1872. – № 5. – С. 21; Журнал заседания Совета С.-Петербургского университета. 1 сентября 1872 года // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за первую половину 1872–1873 академического года. С приложениями. – СПб., 1873. – № 7. – С. 17; Журнал заседания Совета С.-Петербургского Университета. 31 мая 1873 года // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за вторую половину 1872–1873 академического года. С приложениями. – СПб., 1874. – № 8. – С. 106; Журнал заседания Совета С.-Петербургского университета. 31 мая 1874 года // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за вторую половину 1873–1874 академического года. С приложениями. – СПб., 1875. – № 10. – С. 73.

⁴⁷ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 937, арк. 1.

⁴⁸ Там само, № 2, арк. 133.

⁴⁹ Там само, № 788, арк. 151.

⁵⁰ Журнал заседания Совета С.-Петербургского университета. 1 марта 1876 года // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за вторую половину 1875–1876 академического года. С приложениями. – СПб., 1877. – № 14. – С. 24; Журнал заседания Совета С.-Петербургского университета. 14 марта 1877 года // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за вторую половину 1876–1877 академического года. С приложениями. – СПб., 1878. – № 16. – С. 38–39; Отчет о состоянии Императорского С.-Петербургского университета и деятельности ученого сословия его за 1877 год, читанный на акте 8 февраля 1878 года, Экстраординарным Профессором М.И. Владиславлевым // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за первую половину 1877–1878 академического года. С приложениями. – СПб., 1878. – № 17. – С. 63; Журнал заседания Совета С.-Петербургского университета. 27 марта 1878 года // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за вторую половину 1877–1878 академического года. С приложениями. – СПб., 1878. – № 18. – С. 35.

⁵¹ ІР НБУВ, ф. XXIII, № 788, арк. 1.

⁵² Там само, арк. 153.

⁵³ Там само, арк. 155–156.

⁵⁴ Там само, арк. 150–151.

⁵⁵ Там само, арк. 150.

⁵⁶ Там само, № 913, арк. 1.

⁵⁷ *Бережков М.Н.* О торговле русских с Ригой в XIII – XIV вв. // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1877. – №2. – С.330–357. – (Далі – ЖМНП); *Бережков М.Н.* [Рец.] // ЖМНП. – 1877. – № 4. – С. 306–315. – Рец. на кн.: Фортинский Ф.Я. Приморские вендские города и их влияние на образовании Ганзейского союза до 1370 года.

⁵⁸ IP НБУВ, Ф. XXIII, № 7, арк. 10зв., 11зв., 13зв., 17, 18.

⁵⁹ Там само, арк. 2зв., 7.

⁶⁰ Там само, арк. 3зв.–4.

⁶¹ Там само, № 2, арк. 81, 134.

⁶² *Коваленко А.Б.* М.Н. Бережков – историк и краевед // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 104–105.

⁶³ Отчет о состоянии Императорского С.-Петербургского университета и деятельности ученого сословия его за 1878 год, читанный на акте 8 февраля 1879 года, Ординарным Профессором М.И. Горчаковым // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за первую половину 1878–1879 академического года. С приложениями. – СПб., 1879. – № 19. – С. 85.

⁶⁴ Библиографический листок № 13. Отечественная история. “О торговле Руси с Ганзой до конца XV века”, соч. М. Бережкова. СПб. (издание автора). 1879 // Российская библиография. Еженедельник. Вестник Русской Печати. – 1879. – № 39. – С. 196.

⁶⁵ Журнал заседания Совета С.-Петербургского университета. 5 февраля 1879 года // Протоколы заседаний Совета Императорского С.-Петербургского университета за вторую половину 1878–1879 академического года. С приложениями. – СПб., 1880. – № 20. – С. 14.

⁶⁶ IP НБУВ, Ф. XXIII, № 7, арк. 23зв.

⁶⁷ *Никитский А.А.* О торговле Руси с Ганзой до конца XV века. Сочинение М. Бережкова СПб., 1879. Рецензия проф. А.А. Никитского. – СПб., 1880 г. – 51с.

⁶⁸ IP НБУВ, Ф. XXIII, № 68, арк. 2.

⁶⁹ Раздел VIII. Библиографический листок новых книг / Состав. В.С. И-в // Русская старина. – СПб., 1879. – На обертке; Отзывы и заметки о книгах и статья: Заседание 25 февраля 1879 г. // Чтения в Ист. о-ве Нестора Летописца. – К., 1888. – Кн. 2., отд. 1. – С. 103.

⁷⁰ *Коялович М.О.* История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям / [Коялович Михаил Осипович]. – СПб., 1884. – С.492–494; IP НБУВ, Ф. XXIII, № 1233, арк. 2; *Сторожев В.* Бережков Михаил Николаевич // Венгеров С.А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых: От начала русской образованности до наших дней. – СПб., 1892. – Т. 3. – С. 61–62.

⁷¹ *Бережков М.Н.* О торговле Руси с Ганзой до конца XV века. – СПб., 1879. – С. 264.

⁷² ИР НБУВ. – Ф. XXIII. – № 184, арк. 21–21зв.

⁷³ *Усачев Н.Н.* К оценке западных внешнеторговых связей Смоленска в XII–XIV вв. // Международные связи России до XVII в. : Сб. ст. – М., 1961. – С. 203, 209.

⁷⁴ *Муравская Е.И.* Торговля Риги с Полоцком, Витебском и Смоленском в XIII–XV вв. : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Рига, 1962. – С. 7–8.

⁷⁵ *Казакова Н.А.* Русско-ливонские и русско-ганзейские отношения. Конец XIV – начало XVI вв. – Л., 1975. – С. 7–8.

Summary

The main mileposts of the life and scientific biography of M.M. Berezkhov, professor of the Russian history of the Nizhyn Institute of History and Philology of prince Bezborodko. The research is dedicated to the formation of M.M. Berezkhov as a personality and researcher, establishment of his scientific interests in the sphere of the medieval history of Russia during the first period of his life and activities.

Key words: M.M. Berezkhov, personality, researcher, the medieval history of Russia.